

Az idősök helyzete, a nyugdíjrendszer válsága Magyarországon a rendszerváltozást követően

Deák Szabolcs¹

Egy nyugdíjrendszer kialakítása során hosszú távra kell tervezni, hiszen a 2040-ben nyugdíjassá váló korosztály tagjai ma már dolgoznak. Így a nyugdíjbiztosítás stabilitása kiemelt jelentőségű. Ezzel szemben a magyarországi nyugdíjrendszer ezen korosztály élete során eddig három reformot ért meg. Az 1975-ös reform által kialakított mechanizmust a rendszerváltás társadalmi és gazdasági átalakulásai sodorták válságba, ezért 1991-ben az Országgyűlés a nyugdíjrendszer reformja mellett döntött. Bár a reform ténylegesen csak 1997-ben valósult meg, de a kialakult helyzet azonnali beavatkozást kívánt, aminek eredményeként 1992-ben jelentősen módosították a nyugdíjakra vonatkozó jogszabályokat. Így azok például, akik 1974-ben álltak munkába, 1997-ben még csak pályájuk felénél tartottak, de már a negyedik nyugdíjrendszer szabályaival kellett megismerkedniük.

Dolgozatunkban a két utolsó, egymást mindössze 6 évvel követő reformhoz vezető folyamatokat és a reformok hatását vizsgáljuk meg a nyugdíjrendszer és ezen keresztül a nyugdíjasok helyzetére. A dolgozat első részében a nyugdíjrendszer egészét tekintjük át annak finanszírozhatóságán keresztül. Ezen belül kitérünk a '90-es évek elejének válságát eredményező folyamatokra, különös tekintettel a nyugdíjasok helyzetének alakulására. A tanulmány második részében az 1997-es reform néhány elemét ismertetjük.

Kulcsszavak: nyugdíjrendszer, szociálpolitika, rendszerváltás, jövedelmi egyenlőtlenségek

1. A nyugdíjrendszer válsága a rendszerváltást követően

A II. világháborút követően a nyugdíjbiztosítást felosztó-kirovó rendszerben élesztették újjá, mert a háborúban a nyugdíj-vagyon szinte teljesen elpusztult (Szabó 2000). Formálisan mindvégig felosztó-kirovó rendszerként működött, mivel a nyugdíjbiztosítás folyó bevételeiből fedezték annak kiadásait. A nyugdíjígéretnek fedezetül azonban az állami vagyon szolgált, ami megteremtette a nyugdíjrendszerbe vett hit alapjait. A rendszerváltást követően a privatizáció eladta ezt az ún. implicit tartalékot, így a rendszer tartalékok híján immáron klasszikus felosztó-kirovó rendszerként működött.

A nyugdíjrendszer jellege a rendszerváltást követően sem változott meg. Az 1992-ben létrehozott Nyugdíjbiztosítási Alap ugyan a privatizáció során szerény

¹ Deák Szabolcs, egyetemi tanársegéd, SZTE Gazdaságtudományi Kar Elméleti Közgazdaságtani Tanszék (Szeged)

mértékű tőkejuttatást kapott, azonban annak mértéke nem volt elegendő, hogy a nyugdíjbiztosítás akár tőkefedezeti, akár várományfedezeti rendszerben működhesen. Bod (1992/b) szerint ha nem klasszikus felosztó-kirovó rendszerben kívánnánk finanszírozni a nyugdíjbiztosítást, hanem várományfedezeti rendszerben, akkor ahhoz a GDP körülbelül 50 százalékának megfelelő tőkeállományra lenne szükség. Ezért naivitásnak tartja azt az elképzelést, hogy a TB Önkormányzatoknak juttatandó néhány százmilliós vagyon megoldaná a nyugdíjbiztosítás finanszírozási gondjait. A '90-es évek közepétől a nyugdíjbiztosító egyre növekvő hiánya miatt pedig kénytelen volt értékesíteni vagyonát, így a későbbiekben kiadásai fedezetéül már csak folyó bevételei szolgáltak.

Egy felosztó-kirovó nyugdíjrendszer hosszú távú fenntarthatósága attól függ, hogy finanszírozható-e: adott évi bevételei fedezik-e kiadásait. A magyar nyugdíjrendszer a rendszerváltást követően szinte minden évben hiánnyal küszködött. Ahhoz, hogy ennek okait kiderítsük, szemügyre kell vennünk a Nyugdíjbiztosítási Alap bevételeit és kiadásait egyaránt. A járulékbefizetések a befizetők (biztosítottak) számától és a befizetett járulék összegétől függenek, a kiadások pedig a kifizetések (nyugdíjasok) számától, és a nyugdíjak összegétől.

Fontos azonban megjegyezni, hogy a járulékfizetők és a nyugdíjasok számának alakulása nem pusztán demográfiai folyamatok függvénye. A munkaképes- és a nyugdíjas korúak két komplementer halmazt alkotnak a népességen belül, és a kettő között a nyugdíjkorhatár a választóvonal. A népesség ezen két csoportjának alakulását demográfiai trendek határozzák meg. A munkaképes korú népességen belül azonban csak a foglalkoztatottak fizetnek ténylegesen járulékot, míg a nyugdíjas korúak közül sem kap mindenki járadékot. Ezért munkaerőpiaci folyamatok és a nyugdíjrendszer telítettsége is befolyásolja a nyugdíjbiztosítás helyzetét.

Az előzőekben vázoltak miatt három kérdéskört vizsgálunk meg a magyar nyugdíjrendszer helyzetét szempontjából: a járulék mértékének, a biztosítottak és a nyugdíjasok számának valamint a nyugdíjak mértékének alakulását.

2. A járulék mértéke

A járulékbefizetések mértéke a beralap alakulásától valamint a járulékkulcs nagyságától függ. A befizetések csökkenéséhez egyaránt hozzájárult a beralap csökkenése és a járulékkulcs fokozatos mérséklése.

A nagyobb problémát a beralap (a reálbér és a foglalkoztatottság szorzata) reálértékének drasztikus visszaesése jelentette (1. táblázat). Az átmeneti országokban a beralap 1995-re az 1989-es érték 36,0-85,7 százalékára esett vissza, Magyarországon ez az érték 56,9 százalék volt. Tehát a járulék alapja, és ennek következtében a befizetett járulék összege is csökkent reálértéken (Augusztinovics 1999/a). A beralap azonban csak egy elméleti felső korlátot ad a járulékbefizetésekre, mivel a valódi befizetések mértékét befolyásolja a fizetési fegyelem, ami Magyarországon

1. táblázat A beralap nagysága néhány átmeneti országban, 1995 (1989=100)

Ország	Foglalkoztatottság (1)	Reálbér (2)	Beralap (1) x (2)
Belarusz	80,1	61,0	48,9
Bulgária	84,7	59,4	50,3
Cseh Köztársaság	92,8	92,4	85,7
Magyarország	72,6	78,4	56,9
Lettország	84,5	58,6	49,5
Lengyelország	86,7	75,4	65,4
Románia	91,5	69,1	63,2
Oroszországi Föderáció	88,8	45,1	40,0
Szlovákia	85,4	78,3	66,9
Szlovénia	79,3	76,9	61,0
Ukrajna	93,3	38,6	36,0

Forrás: Augusztinovics (1999/a).

mindig komoly gondokat jelentett. Augusztinovics (1993) számításai szerint 1991-ben bár a társadalombiztosítási járulék mértéke 44 százalék volt, azonban a valóban befizetett társadalombiztosítási járulék összege a nemzetgazdaság egészét tekintve a munkajövedelmeknek mindössze 30 százalékát tette ki.²

A nyugdíjjárulék jelenlegi kulcsa egy folyamatos csökkenés révén érte el mai értékét. A 2004-ben hatályos szabályozás szerint a foglalkoztató a bruttó munkabér után 29 százalék társadalombiztosítási járulékot köteles fizetni, amelyből 18 százalékpontnyi a nyugdíjjárulék. A foglalkoztatott a bruttó munkabérének 8 százalékát köteles nyugdíjjárulékként megfizetni. Tehát a teljes (129 százalékpontos) munkabérhez viszonyítva a nyugdíjjárulék (18+8,5 százalék) aránya 20,5 százalék.³

Augusztinovics és Martos (1995) szimulációkkal kívánták ellenőrizni, hogy a járulékkulcs mértéke hogyan befolyásolja a felosztó-kirovó rendszer finanszírozhatóságát, és az akkor érvényes szabályozás mellett fenntartható-e a nyugdíjrendszer. Számításaik eredményeként azt találták, hogy az – akkori – törvényes járulékkulcs meghaladja az effektív járulékkulcs⁴ mértékét, tehát a nyugdíjrendszer finanszíroz-

² 1991-ben a társadalombiztosítási járulékot még nem osztották szét a nyugdíjbiztosítás és az egészségbiztosítás között.

³ Valójában a munkabéreket még néhány kisebb mértékű járulék is terheli, tehát a valós érték 1-2 százalékponttal alacsonyabb, azonban ez a tény a tárgyalás szempontjából nem jelent különbséget. Ráadásul van egy úgynevezett járulékplafon is. Az 5.307.000 Ft-os bruttó munkabért meghaladó éves jövedelem esetén a foglalkoztatott mentesül a jövedelmének a járulékplafont meghaladó része utáni nyugdíjjárulék megfizetése alól. Tehát havi bruttó 442.250 Ft-os fizetésig érvényes csak a kapott 20,2 százalékos érték, a járulék aránya a járadékplafon fölötti fizetés esetén lassuló ütemben csökken.

⁴ Effektív járulékkulcsnak nevezik a járulékkulcs azon értékét, amelynél az adott évben felmerülő kiadásokat fedezik a bevételek, tehát a nyugdíjbiztosítás intézményrendszere nem veszteséges (kereszt-

ható. Az ennek ellenére mégis fennálló hiány okaként a be nem folyt járulék magas arányát jelölték meg.

Gál és szerzőtársai (2001) is végeztek számításokat immáron az 1997-es nyugdíjreform tükrében. Ők azonban inkább arra a kérdésre helyezték a hangsúlyt, hogy a törvényes járulékkulcs mértéke eléri-e a biztosítástechnikailag korrekt járulékkulcs mértékét. Arra a következtetésre jutottak, hogy a jelenlegi nyugdíjrendszer fenntartható hosszútávon is, természetesen a gazdaság jövőbeni teljesítményére tett bizonyos feltételek teljesülése esetén.

3. A biztosítottak és a nyugdíjasok számának alakulása

Bod (1992/a) szerint a felosztó-kirovó elven működő rendszerek esetén a technikailag szükséges járulékkulcs⁵ két tényezőtől függ: a nyugdíjhányadtól és az eltartási hányadtól. A nyugdíjhányad értéke megmutatja, hogy a rendszer a nyugdíjba vonulóknak átlagosan milyen ellátási színvonalat biztosít az aktív keresők jövedelméhez képest, az eltartási hányad pedig a nyugdíjasok és az aktívak arányát fejezi ki (Bod 1992/b, 252. o.). Az első tényezővel a következő részben fogunk foglalkozni, itt az eltartási hányad alakulására kívánunk kitérni.

1990 és 1998 között, azaz mindössze 9 év alatt több mint 1,4 millió fővel (27,5 százalék) csökkent a biztosítottak száma. Ugyanebben az időszakban a nyugdíjasok létszáma 637 ezerrel (25,3 százalék) nőtt (Major–Martos 2000). Ennek következtében a rendszerfüggőségi hányados, azaz a nyugdíjasok és a járulékfizetők számának aránya jelentősen megnőtt. Az 1989-ben még 51,4 százalékos érték 1996-ra 83,9 százalékra ugrott (Augusztinovics és szerzőtársai 2002).

A nyugdíjrendszerekkel foglalkozó irodalom egyik kedvelt érve, hogy a felosztó-kirovó rendszerek a népesebb évjáratok nyugdíjba vonulása esetén komoly kihívással fognak szembenézni. Érvelésük szerint ezeknek az évjáratoknak jelenleg náluk alacsonyabb létszámú nyugdíjas korosztályokat kell eltartaniuk, de az ő nyugdíjukat már náluk kisebb aktív korosztályoknak kell finanszírozni, ami a magyar nyugdíjbiztosítás helyzetét várhatóan 2010 körül fogja megnehezíteni. Azonban Magyarországon ez a probléma már 1990 előtt jelentkezett! Igaz, hogy például a Ratkó-gyerekek többen vannak, mint a közvetlen előttük született évjáratok, de nincsenek többen, mint az előttük 20 évvel született korosztály. Így Magyarországon már 1990 előtt is nagyobb volt az időskorúak aránya, mint az évjáratok életpályán az

metszeti egyensúly). Biztosításilag korrekt járulékkulcsnak pedig a járulékkulcs azon értékét nevezzük, amely egy évjárat esetében zérus hagyatékot eredményez, tehát az aktív korában történő befizetések éppen fedezik a nyugdíjas korukban történő fogyasztásukat (az adott évjáratra hosszmettszeti egyensúlyt biztosítanak) (Augusztinovics–Martos 1995).

⁵ Bod nem definiálja a technikailag szükséges járulékkulcs fogalmát, azonban az általa leírtakból arra lehet következtetni, hogy az a biztosítástechnikailag korrekt járulékkulcsnak felel meg, tehát hosszmettszeti egyensúlyt biztosít.

2. táblázat A népesség demográfiai indexei (1960-2000, százalék)

Év	Az idős népesség eltartottsági rá- tája	Az eltartott né- pesség rátája	Öregedési index	A gyermekné- pesség eltartott- sági rátája
	$C/B \times 100$	$\frac{A+C}{B} \times 100$	$C/A \times 100$	$A/B \times 100$
1960	13,6	52,3	35,2	38,7
1970	17,0	48,3	54,4	31,3
1980	20,9	54,8	61,9	33,8
1990	20,0	51,0	64,5	31,0
1991	20,2	50,1	67,5	29,9
1992	20,4	49,4	70,1	29,0
1993	20,4	48,6	72,3	28,2
1994	20,6	48,1	74,6	27,5
1995	20,7	47,7	76,8	26,9
1996	20,9	47,4	78,9	26,5
1997	21,0	47,1	80,7	26,1
1998	21,2	46,9	82,5	25,7
1999	21,3	46,7	84,1	25,4
2000	21,4	46,4	85,5	25,0

Megjegyzés: A – a 15 évnél fiatalabbak száma, B – 15-64 évesek száma, C – 64 évnél idősebbek száma

Forrás: KSH évkönyvek.

időskorúak súlya (Augusztinovics–Martos 1995). Tehát az eltartási hányad magas értékének demográfiai okai is vannak, ami nehezíti a felosztó-kirovó rendszer finanszírozását, de a hiány mértékét, illetve a rendszerváltozást követő gyors kialakulását önmagában nem magyarázza meg.

Medgyesi és szerzőtársai (1999) a nyugdíjrendszer problémáit szintén demográfiai okokban, mégpedig a magyar társadalom öregedésében látják. Ezt az öregedési index⁶ folyamatos növekedésével indokolják. Azonban a nyugdíjrendszerre háruló terheket nem az öregedési index fejezi ki, hanem a nyugdíjas korúak és az aktív korúak arányának alakulása, az úgynevezett időskori demográfiai függőségi ráta, vagy másnéven az idős népesség eltartottsági rátája. Ennek értéke a '90-es években folyamatosan növekedett ugyan, de a rendszerváltást megelőzően csökkent, és csak 1996-ban érte el újra az 1980-as értéket (2. táblázat).

Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy az eltartott népesség rátája, ami az aktív korú népességre háruló teljes eltartási terheket mutatja, folyamatosan csökken 1980 óta (2. táblázat). Ezen belül a gyermek népesség eltartottsági rátája csökkent, míg az

⁶ A 65 évesnél idősebb és a 15 évesnél fiatalabb népesség létszámának hányadosa.

3. táblázat Korstruktúra és demográfiai függőség (1960–2000, ezer fő és százalék)

Év	A népesség korcsoportok szerint, ezer fő		A 60 évesnél idősebbek aránya a 15-59 évesek százalékában
	15-59	60-	
1960	6058,9	1372,6	22,7
1970	6385,8	1759,8	27,6
1980	6538,2	1830,2	28,0
1990	6284,5	1959,9	31,2
1991	6317,6	1973,6	31,2
1992	6347,5	1980,0	31,2
1993	6367,7	1984,5	31,2
1994	6380,5	1985,6	31,1
1995	6389,4	1986,3	31,1
1996	6390,7	1985,2	31,1
1997	6392,7	1979,8	31,0
1998	6385,7	1978,0	31,0
1999	6369,5	1977,5	31,0
2000	6351,8	1974,2	31,1

Forrás: KSH adatok alapján saját számítás.

idős népesség eltartottsági rátája kissé növekedett. Tehát az aktív korú népességre háruló terhek fokozatosan csökkentek az elmúlt 20 évben, miközben szerkezetük is átalakult.

Ha figyelembe vesszük a nyugdíjkorhatárt is, és a 60 évesnél idősebb népesség⁷ arányát viszonyítjuk az aktív korúakhoz, akkor azt látjuk, hogy a '90-es években ez az arány szinte semmit sem változott, és 1970 óta csak kis mértékben emelkedett (3. táblázat). Ez a helyzet nem fog jelentősen megváltozni az elkövetkező évtizedekben sem, bár értéke továbbra is emelkedni fog.

Az elmondottakból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az eltartási hányad ilyen mértékű növekedésének nem demográfiai okai voltak. Szintén a demográfiai okok ellen szól az a tény, hogy 1960 óta stagnál Magyarországon a 60 éves korban várható élettartam.⁸ „Ha baj van, az oka nem az, hogy a nyugdíjasok tovább élnek.”

⁷ Bár jelenleg 62 év a nyugdíjkorhatár egységesen, és 15 évesen a népesség töredéke áll csak munkába, azonban két okból is választottuk a 60. életévet „hipotetikus nyugdíjkorhatárnak”, míg a 15. életévet a pályakezdés korának. Egyrészt a KSH adatközlése legegyszerűbben ezen mutatók kiszámítását teszi lehetővé. Másrészt a 90-es években a nyugdíjkorhatár folyamatosan változott, így a népesség egészére a vizsgált időszakra vonatkozóan a 60. életév a nyugdíjkorhatár megfelelő közelítésének tűnik. A kapott eredmények vélhetően csak számértékükben módosulnának, ha két másik életévet választanánk a számításokhoz, azonban az adatokban mutatkozó trend továbbra is megmaradna.

⁸ Ez a jelenség nemcsak Magyarországon figyelhető meg, hanem a többi átmeneti országban is. Kelet-Európában a halandóság tradicionálisan mindig magasabb volt, mint Nyugat-Európában. Ez a különbség a rendszerváltás során csak fokozódott, mivel Kelet-Európában általában csökkent a várható élettartam.

4. táblázat A száz gazdaságilag aktívra jutó gazdaságilag nem aktív néhány országban (1999, fő)

Ország	A száz gazdaságilag aktívra jutó gazdaságilag nem aktív, fő
Algéria	261
Amerikai Egyesül Államok	96
Ausztrália	99
Ausztria	107
Belgium	133
Brazília	108
Csehország	97
Dánia	87
Franciaország	125
Görögország	138
Japán	87
Koreai Köztársaság	115
Lengyelország	123
Magyarország	146
Mexikó	161
Olaszország	144
Spanyolország	139
Szlovákia	153
Törökország	176

Forrás: KSH (2001).

(Augusztinovics 1992, 631. o.). Az okokat inkább a rendszerváltást követő gazdasági folyamatokban kell keresnünk.

Az előző részben már említettük, hogy a foglalkoztatottság a rendszerváltás következményeként jelentősen csökkent Magyarországon (lásd 1. táblázat). A munkaerőpiaci kereslet csökkenése sokakat arra kényszerített, hogy kivonuljanak a munkaerőpiacról. A foglalkoztatottak mintegy 30 százalékának szűnt meg a munkája. Ebből mintegy 10 százalékpontnyi a munkanélküliség növekedésében, újabb 10 százalékpontnyi a korai nyugdíjban, míg a fennmaradó 10 százalékpontnyi az informális gazdaságban mutatkozott meg. A nyugdíjasok aránya a foglalkoztatottakhoz képest 46,1 százalékról 74,8 százalékra nőtt 1990-95 között (Simonovits 1998). Ebben az időszakban az aktívak (és a foglalkoztatottak) száma nem demográfiai trendektől függött, hanem a gazdaság munkaerő-felszívó képességétől (Augusztinovics–Martos 1995). 1997-ben például kevesebb foglalkoztatott volt Magyarországon, mint 1930-

tam. Oroszországban például 1999-ben alacsonyabb volt, mint az 1950-es években. Ez segítette a nyugdíjrendszereket ezekben az országokban, de ennek ellenére szinte mindenhol komoly finanszírozási gondokat találhatunk (Augusztinovics 1999a).

5. táblázat Nyugdíjasok, járadékosok és egyéb ellátásban részesülők számának alakulása (1990-2000, ezer fő és százalék)

Év	Nyugdíjasok, járadékosok, egyéb ellátásban részesülők száma, ezer fő	Nyugdíjban, járadékban, egyéb ellátásban részesülők az ellátás fajtája szerint, ezer fő			Növekedés az előző évhez képest, százalék		
		Öregségi	Rokkantsági	Egyéb	Öregségi	Rokkantsági	Egyéb
1990	2477	1459,4	540,9	476,7	-	-	-
1991	2556	1516,2	575,1	464,7	3,89	6,32	-2,52
1992	2680	1546,3	639,0	494,7	1,99	11,11	6,46
1993	2798	1568,6	664,9	564,5	1,44	4,05	14,11
1994	2870	1593,0	693,3	583,7	1,56	4,27	3,40
1995	2935	1604,3	723,9	606,8	0,71	4,41	3,96
1996	2983	1632,1	749,9	601,0	1,73	3,59	-0,96
1997	3032	1654,1	771,1	606,8	1,35	2,83	0,97
1998	3064	1673,6	782,1	608,3	1,18	1,43	0,25
1999	3176	1664,6	758,8	752,6	-0,54	-2,98	23,72
2000	3142	1671,1	762,5	708,4	0,39	0,49	-5,87

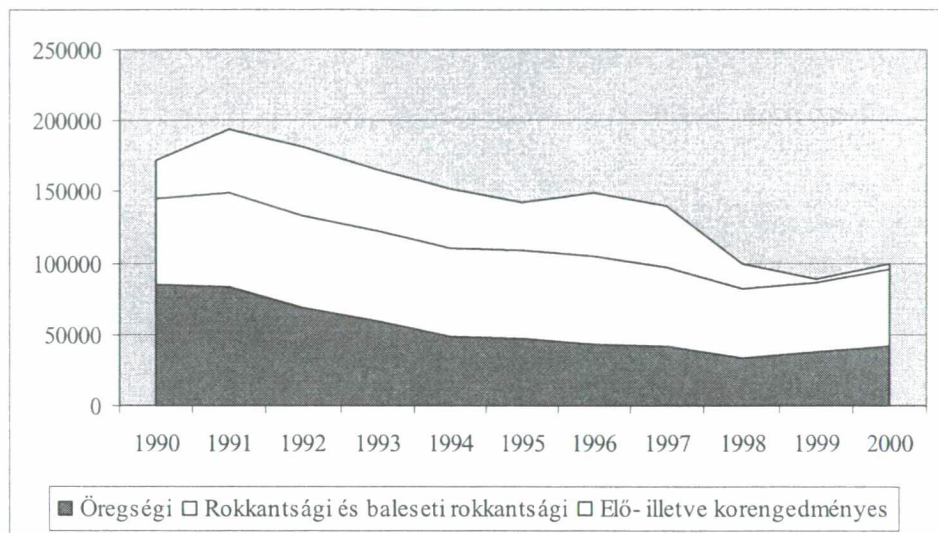
Forrás: KSH adatok alapján saját számítás.

ban, a nagy gazdasági világválság kezdetén (Augusztinovics 1999/b). Sajnos ezeknek a folyamatoknak a hatása még ma is érezhető, az eltartott népesség aránya (gazdasági és nem demográfiai értelemben) még ma is nagyon magas Magyarországon nemzetközi összehasonlításban (4. táblázat).

A munkaerőpiaci folyamatok tehát két oldalról is fenyegették a nyugdíjrendszer fenntarthatóságát. Nemcsak a foglalkoztatottak, és így a járulékot fizetők száma csökkent, hanem a nyugdíjasok száma is nőtt, ami növelte a nyugdíjbiztosítás terheit. „A rendszerváltást követően tehát aktív korú személyek tömegei választották a biztos munkanélküliség, illetve a bizonytalan munkaerőpiaci pozíció helyett a nyugdíjas létformát.” (Medgyesi és szerzőtársai 1999, 5. o.).

A munkaerőpiacról a nyugdíjrendszerbe való kivonulásnak két formája volt: az elő- vagy korengedményes illetve a rokkantsági nyugdíj. Ezek a nyugdíjazási fajták jelentősen csökkentették (elfedték) a tényleges munkanélküliség nagyságát. Ha az előnyugdíjasok, a korengedményes nyugdíjasok valamint a rehabilitálható (III. kategóriába tartozó) rokkantnyugdíjasokat a munkanélküliekhez számítanánk, akkor az 1995-ös 11,1 százalékos munkanélküliségi ráta értéke közel 20 százalékos lenne (Gere 1997).

1. ábra Adott évben megállapított nyugdíjak száma és megoszlása (1990-2000, fő)

Forrás: Országos Nyugdíjbiztosítási Főigazgatóság évkönyvei adatai.

Az öregségi és a rokkantsági nyugdíjasok számának változását összehasonlítva megállapíthatjuk, hogy a rokkantsági nyugdíjasok száma a '90-es években szinte végig nagyobb ütemben növekedett, mint az öregségi nyugdíjasok száma (5. táblázat).

Ha az adott évben megállapított nyugdíjak megoszlását nézzük, szembejövő, hogy az öregségi nyugdíjak aránya mindössze 30 százalék körül, míg a rokkantsági nyugdíjak aránya 40 százalék körül mozog (1. ábra). A megállapított nyugdíjak több mint 25 százaléka valamilyen szolgálati idő kedvezményrel került megállapításra, ez csak 1998-ra változott meg jelentősen, azonban ennek háttérében jogszabály-módosítás áll. 1998. január 1-jétől az előnyugdíj intézményét a nyugdíj előtti munkanélküli-segély váltotta fel, ami egyértelművé tette az ellátásra jogosultak tényleges státuszát (Gere 1997).

A rendszerváltozást követően a nyugdíjrendszer a munkanélküliség levezetésének, a munkaerőpiacról tartósan kikerülő „segélyezésének” egyik formája lett, ami a kifizetések oldaláról veszélyeztette a nyugdíjbiztosítás pénzügyi egyensúlyát.

A Nyugdíjbiztosítási Alap pénzügyi egyensúlyának helyreállítása érdekében a kezdőnyugdíjak megállapításának szabályait változtatták meg, és a nyugdíjak emelésének mértéke rendre elmaradt a bérszínvonal emelkedésétől. Ennek következtében a nyugdíjasok a rendszerváltás egyik vesztesei lettek.

4. A nyugdíjak mértéke

A nyugdíjasok száma jelentősen nőtt a rendszerváltást követő években. Ennek ellenére a nyugdíjakra összesen kifizetett összeg reálértéken 1994 kivételével minden évben kisebb volt, mint 1990-ben! 1996-tól kezdett el újra emelkedni, és 2000-ben érte el az 1990-es szintet (6. táblázat).

Ennek természetes következménye, hogy az egy nyugdíjasra jutó kifizetés reálértéken számolva csökkent. Az egy főre jutó nyugdíjak azonban a nettó bérekhez viszonyítva is veszítettek értékükből (6. táblázat), tehát a nyugdíjasok mind abszolút mind relatív értelemben elszegényedtek a rendszerváltást követően. „Még rosszabbul jártak az új nyugdíjasok, akiknek 1988-ban még az akkori átlagnyugdíj 123 százalékát állapították meg kezdő ellátásként, 1997-ben ez már alig haladja meg a 100 százalékot.” (Major–Martos 2000, 97. o.).

A nyugdíjakra kifizetett teljes összeg reálértékének viszonylagos változatlan-ságát tehát a nyugdíjasok „fizették meg” a rendszerváltást követően. Ennek okai közül két tényezőt emelnénk ki: a nyugdíjak emelésének mértéket és az új nyugdíjak meghatározásánál használt valorizáció jellegét, míg a nyugdíjasok relatív jövedelmi pozícióját befolyásoló további tényezőkre csak röviden térünk ki.

4.1. A nyugdíjemelések gyakorlata

A nyugdíjak növekedésével kapcsolatban Berényi, Borlói és Réti megállapították, hogy a magasabb nyugdíjak növelésének mértéke 1975 és 1990 között elmaradt az inflációtól, tehát a nyugdíjemelések gyakorlata már a rendszerváltozást megelőzően egyfajta progresszív adóként működött (Augusztinovics 1992).

A nyugdíjak évről-évre történő változásának meghatározásához 1992 óta az ún. indexálást használják, amikor a nyugdíjak növekedését valamilyen makrogazdasági mutató alakulásához kötik. Erre alapvetően kétféle megoldást kínálnak. Egyrészt lehetőség van a nyugdíjak emelkedését a keresetek változásához kötni (az együtt élő generációk együtt sírnak illetve nevetnek). Ez ugyan a relatív elszegényedés ellen megvédi a nyugdíjasokat, azonban hátrányos, ha a bérek reálértéke csökken, mert ilyenkor csökken a nyugdíjak reálértéke is. A másik lehetőség a fogyasztói árak emelkedését alapul venni a nyugdíjak változásának meghatározásakor. Ez az abszolút elszegényedés (további) veszélyét kizárja, azonban a bérek reálértékének emelkedésekor nem véd a relatív elszegényedés ellen. Lehetőség van továbbá a kettő kombinációjára, amikor a két ismertetett módszerrel meghatározott emelés valamilyen átlagát használják.

Magyarországon 1992-től kezdődően az átlagkeresetek alapján indexálták a nyugdíjakat. Mivel ekkor a reálbér csökkenése volt tapasztalható, így a nyugdíjak a fizetésekkel együtt veszítettek reálértékükből. 1997-től kezdődően viszont egy kombinált ár-bér indexálást vezettek be. Mivel a bérek ekkortól kezdtek reálértéken nö-

6. táblázat Az ellátásban részesülők számának valamint az ellátások reálértékének és a nominál nettó átlagkeresetekhez viszonyított értékének alakulása (1990-2000, ezer fő és százalék)

Év	Nyugdíjasok, járadékosok, egyéb ellátásban részesülők száma, ezer fő	Egy ellátottra jutó ellátás havi összegének reálértéke (1990=100)	Egy ellátottra jutó ellátás havi nominál összeg a nettó nominál átlagkereset százalékában	Kifizetések reálértéke (1990=100)
1980	2018	94,5	55,5	77,0
1990	2477	100,0	66,1	100,0
1991	2556	92,5	64,4	95,5
1992	2680	87,9	62,4	95,1
1993	2798	84,6	62,5	95,6
1994	2870	86,5	59,7	100,2
1995	2935	77,5	61,9	91,8
1996	2983	70,8	59,3	85,3
1997	3032	70,9	56,3	86,8
1998	3064	75,4	57,8	93,3
1999	3176	77,9	59,2	99,9
2000	3142	78,9	59,1	100,1

Forrás: KSH évkönyvek.

vekedni, így a nyugdíjasokat részben „kizárták” a gazdasági növekedés nyújtotta előnyökből (Simonovits 1998).

Ráadásul hiába írta elő törvény a nyugdíjak mindenkor emelésének mértékét, ha ez sokszor nem érte el az emelés tényleges értéke. 2001-ben például a nyugdíjasok legalább 0,6 százalékponttal kisebb emelést kaptak, mint a törvényben előírt, míg a 2002 januári emelés is legalább 2,1 százalékponttal elmarad a kormányzati prognózis alapján adódó törvényi kötelezettségeknél (Várkonyi 2002).

4.2. Az új nyugdíjak megállapítása

A nyugdíj mértékét a nyugdíjazást megelőző évek jövedelmei alapján állapítják meg, azonban a különböző évek jövedelmeit az infláció miatt összemérhetővé kell tenni, azaz valorizálni kell. Az 1992-ben bevezetett jogszabályok azonban csak részleges valorizációt alkalmaztak, mivel a jövedelmeket nem a nyugdíjazást közvetlenül megelőző, hanem a kettővel előtte lévő év árszintjére számították át a fogyasztói árindex segítségével. Ezzel az induló nyugdíjak a nyugdíjazást megelőző év inflációjának megfelelő veszteséget szenvedtek el a nyugdíj megállapításakor. Antal és szerzőtársai (2000) azt vizsgálták, hogy a teljes valorizáció alkalmazása milyen hatással lett volna a nyugdíjak szintjére. Arra a következtetésre jutottak, hogy a tel-

jes valorizációnak a nyugdíj mértékére vonatkozó hatása a nettó keresetek alakulásának függvénye. Konkrét számításokat végeztek, melyek eredményeként az induló nyugdíjak 1998-ban például 20,2 százalékkal lettek volna magasabbak a tényleges mértéküknél, és az eltérés csak 2004-05 táján csökkenne csak le 5-6 százalék közé.

További problémát jelentett, hogy az új nyugdíjak megállapítása egyben a jövedelmek nyugdíjasok közötti újraelosztást jelentette. Ezt jól mutatja az a tény, hogy az 1992-ben megállapított nyugdíjak esetében a beszámított átlagkereset decilishányadosa 2,8 volt, míg az induló nyugdíjaké csak 2,48. Ugyanakkor az összes nyugdíj esetében ez az érték mindössze 1,8 volt (Augusztinovics–Martos 1995). A szolidaritás tehát nem a nyugdíjasok irányába, hanem a nyugdíjasok között mutatkozott meg (Augusztinovics 1992, Bod 1992).

4.3. Egyéb tényezők

A nyugdíjasok objektív és relatív szegénységét a nyugdíjak alakulásán kívül további tényezők is befolyásolják.

Egyéb jövedelmeik. A nyugdíjasok számára nemcsak a nyugdíj jelenti az egyetlen jövedelemforrást. A foglalkoztatott nyugdíjasok száma 1987-98 között 479 ezerről 112 ezer főre csökkent (Ferge 1999). Nemcsak a nyugdíj csökkent tehát, hanem a foglalkoztatásukból eredő jövedelmeik is.

Sajátos fogyasztói kosár. A nyugdíjasok fogyasztói kosarának összetétele eltér a fogyasztói árindex kiszámításához használt „átlagos” fogyasztói kosártól. Míg 1989-97 között a fogyasztói árak átlagosan a hatszorosukra emelkedtek, addig – a nyugdíjasokat jobban érintő – háztartási energiaárak 11,5, a gyógyszerárak pedig 17,4-szeresükre növekedtek (Ferge 1999). Ennek következtében még az inflációval megegyező mértékű nyugdíjnövekedés is azt jelentette volna, hogy a nyugdíjasok helyzete – fogyasztói kosaruk összetétele miatt – reálértéken számolva romlott volna a rendszerváltozást követően.

Az aktívakhoz viszonyított pozíció. Ha megvizsgáljuk az aktív és a nyugdíjas háztartásfővel rendelkező háztartásokban az egy fogyasztási egységre (személyre) jutó havi jövedelmet, akkor a kettő között 11,4 százaléknyi az eltérés az aktív háztartások javára (Ferge 1999). Az eltérés nem tűnik jelentősnek, azonban a különböző létszámú háztartások létszámának megoszlása eltér az aktívak és a nyugdíjasok körében, aminek hatását standardizálás segítségével tudjuk számszerűsíteni. Az a tény, hogy az egyes háztartási csoportokban rendre alacsonyabb a nyugdíjas háztartásokban az egy fogyasztási egységre jutó jövedelem, 24,5 százalékos különbséget kellene, hogy eredményezzen a két csoport jövedelmeinek átlagában. Azonban a különböző létszámú háztartásokban élők számának megoszlása miatt ez a különbség mindössze – a már említett – 11,4 százalék, azaz 13,1 százalékponttal kevesebb, ha nem vesszük figyelembe a háztartások létszámának eltérő megoszlást.

Sajátos háztartás-nagyság. Az előző ponthoz szorosan kapcsolódik, hogy egy kisebb háztartásban nagyobb egy főre jutó jövedelem szükséges ugyanazon életszín-

vonat eléréséhez, mint egy nagyobb létszámú háztartásban. Ferge (1999) adatai alapján kiszámítható, hogy az átlagos család létszáma az aktív kereső háztartásfővel rendelkező háztartások esetében 3,74 fő, míg a nyugdíjas háztartásfővel rendelkező háztartások esetében 2,48 fő. Tehát azon túl, hogy az utóbbiakban kisebb az egy főre jutó jövedelem, még kisebb létszámú háztartásokról van szó, ami tovább növeli a jövedelmekben megmutatkozó különbséget.

5. Az 1997-es nyugdíjreform

A nyugdíjrendszer válsága mindenképpen beavatkozást igényelt, ami kissé elhúzódtott a rendszerváltást követően. Az 1992-es befejezetlen reformot⁹ követően csak 5 évvel léptek érvénybe az új jogszabályok. Az új (vagy inkább legújabb?) nyugdíjrendszer témánk szempontjából fontosabb jellemzőit a következőkben foglalhatjuk össze:

1. *Új nyugdíjkorhatár:* a nyugdíjkorhatár egy átmeneti időszak beiktatásával fokozatosan 62 évre emelkedett mindkét nem esetében. Martos (1997) öt európai országot¹⁰ megvizsgálva azt találta, hogy a nyugdíjkorhatár Magyarországon alacsonynak számított az emelés előtt, míg az új korhatár átlagosnak tekinthető. A korhatár felemelése egyrészt növelte a munkaerőpiac kínálatát, és így a nyugdíjrendszer válságához vezető folyamatokat rövidtávon erősítette. Másrészt csökkentette a nyugdíjba vonulók számát, ami viszont a nyugdíjrendszer pénzügyi terheit csökkentti. A két hatás eredője azon múlik, hogy az így keletkező munkaerőtöbbletet milyen formában vezeti le a szociálpolitika. A korengedményes nyugdíj megszüntetésével és a nyugdíj előtti munkanélküli segély bevezetésével a nyugdíjrendszerre háruló terhek mérséklődtek. „A korhatár emelése tehát javítja a nyugdíjrendszer pénzügyi helyzetét, de növeli a szociális ellátó rendszer és így az állami költségvetés terheit. Ezzel a probléma egy része visszahárul oda, ahonnan valójában származik, és ez a közgazdasági tisztánlátás szempontjából kétségtelenül előnyös.” (Augusztinovics 1996, 29. o.).

A korhatár felemelésének hosszú távon már inkább előnyei mutatkoznak. A demográfiai függőségi ráta értéke az átmeneti időszak alatt folyamatosan csökken, és mai értékét csak 2040 körül fogja újra elérni (Augusztinovics 1999/b). Ahhoz, hogy ebből a lehetőségből a nyugdíjrendszer számára tényleges előny származzon, a foglalkoztatottság megfelelő növekedésére van szükség.

2. *A keresetindexálást a kombinált ár-bér indexálás váltotta fel:* 1992-től a keresetek alakulása alapján indexálták a nyugdíjakat, ezt 1997-ben egy vegyes indexálás váltotta fel. Ennek hatását korábban már ismertettük.

⁹ Ennek a félreformnak köszönhetően például olyan paradox helyzet állt elő, hogy ha valaki egy évvel tovább dolgozott, akkor kevesebb nyugdíjat kapott, mintha abbahagyta volna a munkát (Simonovits 1998). Ezt csak 1997-ben küszöbölték ki.

¹⁰ Az öt ország Lengyelország, Nagy-Britannia, Olaszország, Svédország és Magyarország.

3. *Három pilléres nyugdíjrendszer:* Az első pillért a felosztó-kirovó elven működő társadalombiztosítási nyugdíjrendszer alkotta. Ebben a részvétel kötelező mindenki számára. A második pillért a magánnyugdíjpénztárak jelentik. Eleinte ebben a pillérben is kötelező volt a részvétel, azonban ezt az Országgyűlés megváltoztatta. A harmadik pillér az önkéntes nyugdíjpénztárakból áll.

A nyugdíjrendszer megalkotói három területen vártak eredményt az új konstrukciótól: a tőkepiacok megélénkülése, az egyéni érdekelttség megteremtése valamint a nyugdíjrendszer hiányának csökkenése.

A második pillér kialakítása mellett érvelők a megtakarítások növekedését és a tőkepiacokon a kínálat növekedését várták. Németh (1998) szerint azonban az akkori kormányzat tévedett, amikor azt gondolta, hogy a nyugdíjreform következményeként nemzetgazdasági szinten több megtakarítás keletkezik, mivel a nyugdíjpénztárak befektetései (értékpapír vásárlásai) kizsoronának másokat. Ha a pénztár magasabb hozamot ér el, akkor azt valaki „helyett” teszi, aki kénytelen kisebb hozamú befektetéssel beérni. Tehát pusztán jövedelem-átcsoportosításról van szó. Ami persze jó a pénztártagnak, de nemzetgazdasági szinten nincs jelentősége.

Véleménye szerint nincs közgazdasági különbség a felosztó-kirovó és a részben privatizált rendszer között. A különbség a szabályozásban, a beavatkozás lehetőségében van: az utóbbiban nincs a kormánynak lehetősége önkényes lépések megtételére (Németh 1998). Abban mindenképpen igaza van, hogy a befizetett járulékok révén felhalmozódó tőke magántulajdonban van, így a mindenkori kormányzat nem rendelkezhet vele, azonban a magánnyugdíjpénztári tagok járulékának mértékét a mindenkori politikai vezetés határozza meg.

Az egyéni érdek megteremtésére a már korábban említett fizetési fegyelem kapcsán volt szükség. Nagy volt a nemfizetők aránya, azonban később mindenki jogosultságot szerezhetett nyugdíjra, mivel a nyugdíjbiztosítás nyilvántartásai nem tették lehetővé a nemfizetők kizárását. Ezt a magánnyugdíjpénztári tagság megteremtette, sőt azóta az első pillér adminisztrációját is felkészítették a probléma kezelésére az egyéni nyugdíjszámlák kialakításával.

Gál és szerzőtársai számításai szerint a nyugdíjreform csökkentette a megszülető nemzedékekre váró nettó veszteségek mértékét. Ennek pontos mértéke természetesen függ a gazdaság jövőbeni teljesítményétől, azonban legvalószínűbbnek a veszteségek mintegy háromnegyedének megszűnését tartják.

6. Összegzés

A nyugdíjrendszer '90-es évek elején bekövetkező válságának alapvetően gazdasági okai voltak. Mivel a nyugdíjrendszer 1975-ös kialakítása során nem végeztek számításokat a hosszú távú fenntarthatóságra vonatkozóan, a demográfiai folyamatok valamint a nyugdíjrendszer telítődése miatt a reform elkerülhetetlen lett

volna 1-2 évtizeden belül, de a kialakult helyzet gyors beavatkozást tett szükségessé.¹¹

Egyértelműen a rendszerváltás gazdasági-társadalmi folyamatainak vesztesei közé sorolhatjuk a nyugdíjrendszert, és ezen keresztül az akkori nyugdíjasokat valamint a '90-es években nyugállományba vonultakat.

Egyrészt a korengedményes és a nagyfokú rokkantsági nyugdíjazás révén a nyugdíjrendszert olyan kockázatokkal terhelték meg, ami külön biztosítási formát vagy más jellegű szociális ellátást igényelt volna (Augusztinovics 1999/b). Az öreg-ségi nyugdíj, mint sajátos biztosítási forma nem különült el megfelelően a szociálpolitika többi alrendszerétől. Ennek következtében a nyugdíjak nemcsak reálértéken számolva veszítettek értékükből, hanem az átlagkeresetekhez viszonyítva is egyre inkább elmaradtak. Másrészt külön problémát jelentett a nyugdíjasok számára a társadalom többi rétege szolidaritásának hiánya.

Ezen túlmenően napi politikai érdekek is erősen befolyásolták a nyugdíjbiztosítás helyzetét, a nyugdíjak mértékét. Ennek következtében a folyamatos változtatások egy bonyolult és követhetetlen rendszert alakítottak ki. Ezt jól tükrözi Réti és munkatársainak megállapítása, mely szerint az 1970-96 közötti időszakban a nyugdíjkiadás GDP-hez viszonyított arányának változását nem demográfiai vagy gazdasági folyamatok indokolták, hanem közel 95 százalékban magának a nyugdíjrendszernek a megváltozása (pl. jogosultsági szabályok, nyugdíjszínvonal módosulása) (Czucz 2000).

Az öregedés így inkább jelent gondot a legtöbb országban, semmint eredményt. Pedig a „népesség öregedése – vagyis az, hogy az emberek átlagosan tovább élnek és ezért növekszik az időskorúak aránya a népességben – megállíthatatlan folyamat, bár nem az a sorscsapás, aminek néha beállítják, hanem az utóbbi 1-2 évszázad egyik legnagyobb (talán a legnagyobb) civilizációs vívmánya.” (Augusztinovics 1999/b, 131. o.).

Felhasznált irodalom

- Antal K. – Borlói R. – Réti J. 2000: Hogyan hatna az induló nyugdíjakra egy javított nyugdíjformula? In Augusztinovics M. (szerk.): *Körkép reform után. Tanulmányok a nyugdíjrendszerről*. Közgazdasági Szemle Alapítvány, Budapest, 155-182. o.
- Augusztinovics M. 1992: A nyugdíjrendszer válsága. *Közgazdasági Szemle*, 39, 7-8, 624-641. o.
- Augusztinovics M. 1993: Egy értelmes nyugdíjrendszer. Konceptióvázlat. *Közgazdasági Szemle*, 5, 416-431. o.

¹¹ Az idős népesség arányának növekedése és a nyugdíjrendszerek telítődöttsége mindegyik országban problémákat okoz(ott). Az Európai Unió reformterveiről lásd Oksanen (2003).

- Augusztinovics M. 1996: Miről szól a nyugdíjvita. *INFO- Társadalomtudomány*, 37, 27-32. o.
- Augusztinovics M. 1999/a: Nyugdíjrendszerek és reformok az átmeneti gazdaságokban. *Közgazdasági Szemle*, 46, 7-8, 657-672. o.
- Augusztinovics M. 1999/b: A nyugdíj probléma demográfiai és gazdasági alapjai. *Demográfia*, 42, 1-2, 120-132. o.
- Augusztinovics M. – Martos B. 1995: Számítások és következtetések a nyugdíjreformra. *Közgazdasági Szemle*, 42, 11, 993-1023. o.
- Augusztinovics M. – Gál R. I. – Matits Á. – Máté L. – Simonovits A. – Stahl J. 2002: A magyar nyugdíjrendszer az 1998-as reform előtt és után. *Közgazdasági Szemle*, 49, 6, 473-517. o.
- Bod P. 1992/a: Mennyibe kerül egy társadalombiztosítási nyugdíjrendszer működtetése? I. Biztosítástechnikai alapfogalmak. *Közgazdasági Szemle*, 39, 2, 123-145. o.
- Bod P. 1992/b: Mennyibe kerül egy társadalombiztosítási nyugdíjrendszer működtetése? II. A finanszírozási típusokról. *Közgazdasági Szemle*, 39, 3, 244-261. o.
- Czúcz O. 2000: A nyugdíjak kiszámíthatóságát fenyegető politikai kockázatok. In Augusztinovics M. (szerk.): *Körkép reform után. Tanulmányok a nyugdíjrendszerről*. *Közgazdasági Szemle Alapítvány*, Budapest, 366-387. o.
- Ferge Zs. 1999: Reálisan a nyugdíjasok helyzetéről. *Esély*, 10, 6, 34-49. o.
- Gál R. I. – Simonovits A. – Tarcali G. 2001: Korosztályi elszámolás a magyar nyugdíjrendszerben. *Közgazdasági Szemle*, 48, 4, 291-306. o.
- Gere I. 1997: A nyugdíjazás, mint a munkanélküliség megelőzésének, levezetésének eszköze. *Munkaügyi Szemle*, 41, 10, 13-16. o.
- KSH 2001: *Nemzetközi Statisztikai Évkönyv. A Világ a XXI. század küszöbén*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Major K. – Martos B. 2000: Változott a nyugdíjak eloszlása. In Augusztinovics M. (szerk.): *Körkép reform után. Tanulmányok a nyugdíjrendszerről*. *Közgazdasági Szemle Alapítvány*, Budapest, 96-115. o.
- Medgyesi M. – Sági M. – Szívós P. 1999: Az idősök jövedelmi helyzetéről. *Esély*, 10, 6, 3-33. o.
- Martos B. 1997: Nyugdíjformulák öt európai országban. *Közgazdasági Szemle*, 44, 6, 521-530. o.
- Németh Gy. 1998: Megjegyzések Simonovits András Az új magyar nyugdíjrendszer és problémái című tanulmányához. *Közgazdasági Szemle*, 45, 11, 1043-1046. o.
- Oksanen, H. 2003: A nyugdíjreformtervek a jóléti államokban – öregedő népesség esetén. *Közgazdasági Szemle*, 50, 7-8, 654-670. o.
- Simonovits A. 1998: Az új magyar nyugdíjrendszer és problémái. *Közgazdasági Szemle*, 45, 7-8, 689-708. o.

- Szabó S. Cs. K. 2000: Nyugdíjrendszerünk 1929-től 1997-ig. In Augusztinovics M. (szerk.): *Körkép reform után. Tanulmányok a nyugdíjrendszerről*. Közgazdasági Szemle Alapítvány, Budapest, 28-50. o.
- Várkonyi I. 2002: Vesztesre állnak a nyugdíjasok. *Népszabadság*, január 22, 1. o.